

SARCAZM LINGVISTIK FENOMEN SIFATIDA: KOGNITIV VA PRAGMATIK ASPEKTLAR

Islomova Madina Asqarovna

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Tillar va maktabgacha ta’lim” kafedrası v/b dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqola sarkazmning lingvistik, pragmatik va kognitiv xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda sarkazmning asosiy belgilari — literal va implitsit ma’no o‘rtasidagi nomuvofiqlik, intonatsiya, madaniy omillar hamda ijtimoiy kontekst tahlil qilinadi. Shuningdek, sarkazmning neyrokognitiv asoslari va uning yozma hamda raqamli kommunikatsiyadagi namoyon bo‘lish shakllari ko‘rib chiqiladi. Natijalar sarkazmni to‘g‘ri anglash uchun rivojlangan ijtimoiy va kognitiv kompetensiyalar zarurligini ko‘rsatadi. Tadqiqot lingvistika, psixologiya, pedagogika va kompyuter lingvistikasi uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: sarkazm, ironiya, pragmatika, kognitiv lingvistika, verbal kommunikatsiya, implitsit ma’no, relevatlik nazariyasi, neyrokognitsiya.

KIRISH. Sarkazm inson kommunikatsiyasidagi eng murakkab va qiziqarli hodisalardan biri hisoblanadi. Kundalik muloqotda u juda keng qo‘llaniladi va ko‘pincha oddiy hazil yoki kinoya shaklida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotlarga ko‘ra, norasmiy suhbatlarning sezilarli qismi ironik yoki sarkastik elementlarni o‘z ichiga oladi. Bu esa sarkazmning zamonaviy kommunikatsiyadagi o‘rnini yanada muhimlashtiradi. Sarkazmning asosiy xususiyati shundaki, unda aytilgan gapning yuzaki ma’nosi bilan asl maqsad o‘rtasida qarama-qarshilik mavjud bo‘ladi. Gap tashqi tomondan ijobiy ko‘rinishi mumkin, biroq aslida salbiy yoki tanqidiy ma’no anglatadi. Masalan, “Zo‘r ish qilibsan!” degan ibora muvaffaqiyatsizlikka nisbatan

istehzo sifatida ishlatilishi mumkin. Aynan mana shu ikki qatlamlilik sarkazmni lingvistik jihatdan murakkab fenomen sifatida namoyon qiladi. Bugungi kunda sarkazmni o'rganishning dolzarbligi bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, sarkazm shaxslararo munosabatlarda muhim rol o'ynaydi va ko'pincha tanqid, norozilik yoki ijtimoiy ustunlikni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi. Ikkinchidan, raqamli kommunikatsiya — ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va internet forumlarining rivojlanishi sarkazmning yangi shakllarini yuzaga keltirdi. Yozma muloqotda mimika va intonatsiya mavjud bo'lmagani sababli, sarkazmni tushunish yanada murakkablashmoqda. Bundan tashqari, sarkazmni o'rganish neyropsixologiya uchun ham katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar ayrim nevrologik kasalliklarga ega insonlarda sarkazmni tushunish qobiliyati pasayishini ko'rsatgan. Shu sababli sarkazmni anglash darajasi ayrim miya faoliyatlari bilan bog'liq diagnostik indikator sifatida ham ko'rilmogda. Kompyuter lingvistikasida esa sarkazmni avtomatik aniqlash muammosi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Sun'iy intellekt tizimlari ko'pincha sarkazmni literal ma'noda qabul qiladi, bu esa sentiment tahlili va matn interpretatsiyasida xatolarga olib keladi. Mazkur maqolaning maqsadi sarkazmning lingvistik va kognitiv tabiati haqidagi ilmiy qarashlarni umumlashtirish, uning pragmatik funksiyalarini ochib berish hamda yozma va og'zaki kommunikatsiyadagi o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR. Mazkur tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, sarkazmga oid ilmiy adabiyotlar tahliliga asoslanadi. Tadqiqot materiali sifatida pragmatika, psixolingvistika, kognitiv lingvistika, neyrolingvistika va kommunikatsiya nazariyasiga oid ilmiy maqolalar, monografiyalar va xalqaro tadqiqotlar tanlab olindi. Adabiyotlarni tanlashda quyidagi mezonlarga e'tibor qaratildi: Sarkazmning lingvistik yoki kognitiv jihatdan tadqiq etilishi;

Ilmiy yangilik yoki empirik ma'lumot mavjudligi; Nufuzli ilmiy jurnallarda chop etilganligi. Tadqiqot davomida quyidagi metodlardan foydalanildi: qiyosiy-

nazariy tahlil metodi; klassifikatsiya va tizimlashtirish metodi; pragmatik tahlil; psixolingvistik ma'lumotlarni sharhlash metodi. Shuningdek, og'zaki va yozma nutqdagi sarkastik birliklar misol tariqasida tahlil qilindi.

NATIJARAR. Sarkazm va ironiya o'rtasidagi munosabat. Ko'pchilik tadqiqotchilar sarkazmni verbal ironiyaning bir turi sifatida ko'radilar. Biroq ular o'rtasida muhim farqlar mavjud. Ironiya ko'pincha yumshoq, hazilomuz yoki estetik xarakterga ega bo'lsa, sarkazm odatda keskin tanqid, istehzo va salbiy munosabatni ifodalaydi. Sarkazmning asosiy belgisi — aytilgan fikr bilan nazarda tutilgan ma'no o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. Masalan:— “Bugun juda erta kelding-a!” kech qolgan odamga nisbatan ishlatilganda sarkastik ma'no kasb etadi. Nazariy jihatdan sarkazmning shakllanishida kontekst hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kontekst bo'lmasa, sarkazm oddiy literal gap sifatida qabul qilinishi mumkin. Sarkazmning pragmatik funksiyalari. Sarkazm kommunikatsiyada turli vazifalarni bajaradi: Tanqid funksiyasi. Sarkazm ko'pincha bevosita aytilmaydigan tanqid shaklidir. Bu usul orqali gapiruvchi o'z noroziligini yashirin tarzda ifodalaydi. Himoya funksiyasi. Ba'zan insonlar hissiy himoya sifatida sarkazmdan foydalanadilar. Bu ularga o'z salbiy hissiyotlarini ochiq ifoda qilmasdan yetkazish imkonini beradi. Hazil va ijtimoiy yaqinlik funksiyasi. Do'stlar davrasida sarkazm hazil va samimiylik belgisi sifatida ham ishlatiladi. Bunday holatda u agressiya emas, balki guruh birdamligini mustahkamlash vositasiga aylanadi. Ijtimoiy ustunlikni ko'rsatish. Sarkazm ba'zan boshqa inson ustidan ustunlikni namoyish qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa siyosiy nutqlarda va ommaviy kommunikatsiyada bu holat yaqqol ko'rinadi. Sarkazmni aniqlash markerlari. Sarkazmni tushunishda bir nechta omillar muhim ahamiyatga ega. Intonatsion markerlar. Og'zaki nutqda sarkazm odatda o'ziga xos ohang orqali ifodalanadi. Gap sekinroq, cho'zib yoki noodatiy urg'u bilan aytilishi mumkin. Leksik markerlar “Zo'r”, “ajoyib”, “mukammal” kabi haddan tashqari ijobiy baholovchi so'zlar salbiy vaziyatda ishlatilganda sarkazm hosil qiladi. Kontekst sarkazmni anglashning eng muhim

omilidir. Gapning haqiqiy ma'nosi aynan vaziyat orqali ochiladi. Raqamli kommunikatsiyadagi markerlar Internet muloqotida sarkazmni ifodalash uchun: emojilar; katta-kichik harflarni aralashtirish; ko'p nuqta yoki undov belgilaridan foydalanish; memlar va giflar keng qo'llaniladi. Masalan: "VoOoO, qanchalik aqli fikr" Sarkazmning kognitiv va neyron asoslari. Sarkazmni tushunish oddiy literal gapni tushunishdan ancha murakkabdir. Inson bir vaqtning o'zida: gapning yuzaki ma'nosini; yashirin ma'nosini; gapiruvchining niyatini; vaziyatni birgalikda tahlil qiladi. Bu jarayonda "Theory of Mind" — ya'ni boshqa insonning ruhiy holatini tasavvur qila olish qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Neyrolingvistik tadqiqotlar sarkazmni qayta ishlashda ayniqsa miya o'ng yarimshari va prefrontal korteks faol ishtirok etishini ko'rsatgan. Mazkur hududlar shikastlanganda inson sarkazmni literal ma'noda tushunishi mumkin. Bolalarda sarkazmni to'liq tushunish qobiliyati asta-sekin rivojlanadi. Odatda 5–6 yoshda oddiy ironiyani anglash paydo bo'lsa, murakkab sarkazmni tushunish 10–12 yosh atrofida shakllanadi.

MUHOKAMA. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sarkazm tilshunoslik, psixologiya va neyrofanlar kesishgan nuqtada joylashgan murakkab hodisadir. Uni faqat semantika yoki pragmatika doirasida tushuntirish yetarli emas. Madaniy omillar ham sarkazmni qabul qilishga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ingliz tilidagi kommunikatsiyada sarkazm nisbatan tabiiy qabul qilinsa, ayrim Sharq madaniyatlarida u qo'pollik sifatida baholanishi mumkin. Raqamli kommunikatsiya esa sarkazmni yangi bosqichga olib chiqdi. Ijtimoiy tarmoqlarda qisqa va kontekstsiz matnlar ko'pincha noto'g'ri talqin qilinadi. Shu sababli sun'iy intellekt tizimlari uchun sarkazmni aniqlash murakkab vazifa bo'lib qolmoqda. Bugungi neyrotarmoqlar ayrim hollarda sarkazmni aniqlay olsa-da, ular hanuz inson darajasidagi kontekstual tafakkurga ega emas.

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalari sarkazmning ko'p qatlamli lingvistik va kognitiv fenomen ekanligini ko'rsatdi. Sarkazm verbal ironiyaning alohida ko'rinishi sifatida tanqid, istehzo va salbiy munosabatni ifodalashga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi: Sarkazm literal va implitsit ma'no o'rtasidagi ziddiyatga asoslanadi. U pragmatik jihatdan tanqid, hazil, himoya va ijtimoiy masofa yaratish funksiyalarini bajaradi. Sarkazmni anglash kontekst, intonatsiya va madaniy bilimlarga bog'liq. Sarkazmni tushunishda miya prefrontal hududlari va "Theory of Mind" mexanizmlari muhim rol o'ynaydi.

Raqamli kommunikatsiyada sarkazm yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda va avtomatik aniqlash uchun murakkab muammo bo'lib qolmoqda.

Kelgusidagi tadqiqotlar turli tillar va madaniyatlarda sarkazmning xususiyatlarini qiyosiy o'rganish, shuningdek, sun'iy intellekt tizimlarida sarkazmni aniqlash mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gibbs, R. W. (2000). Irony in Talk Among Friends. *Metaphor and Symbol*, 15(1–2), 5–27.
2. Sperber, D., & Wilson, D. (1981). Irony and the Use-Mention Distinction. In P. Cole (Ed.), *Radical Pragmatics* (pp. 295–318). Academic Press.
3. Muecke, D. C. (1969). *The Compass of Irony*. Methuen.
4. Utsumi, A. (2000). Verbal Irony as Implicit Display of Ironic Environment. *Journal of Pragmatics*, 32(12), 1777–1806.
5. Attardo, S. (2000). Irony as Relevant Inappropriateness. *Journal of Pragmatics*, 32(6), 793–826.
6. Camp, E. (2012). Sarcasm, Pretense, and the Semantics/Pragmatics Distinction. *Noûs*, 46(4), 587–634.
7. Shamay-Tsoory, S. G., Tomer, R., & Aharon-Peretz, J. (2005). The

Neuroanatomical Basis of Understanding Sarcasm. *Neuropsychology*,
19(3),
288–300.

8. Grice, H. P. (1975). *Logic and Conversation*. In P. Cole & J. L. Morgan
(Eds.),
Syntax and Semantics, Vol. 3 (pp. 41–58). Academic Press.